

Sławomir Szczyrba, Tomáš Halík

„Wzywany czy nie wzywany Bóg się tutaj zjawi. Europejskie wykłady z filozofii i socjologii dziejów chrześcijaństwa“, Tomáš Halík, Kraków 2006 : [recenzja]

Łódzkie Studia Teologiczne 15, 265-269

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Tomáš Halík, *Wzywany czy nie wzywany Bóg się tutaj zjawi. Europejskie wykłady z filozofii i socjologii dziejów chrześcijaństwa*, tłum. A. Babuchowski, WAM, Kraków 2006, ss. 320.

„Boję się ludzi o niezachwianych przekonaniach, ponieważ czuję od nich chłód śmierci i wrogość wobec życia, wobec jego dynamiki, ciepła i różnorodności; unikam ich, bo po prostu nie wierzę w deklarowaną pewność ich wiary. Nic na to nie poradzę: za murem ich niezłomności wyczuwam tłumione pytania i nierozwikłane problemy, nierozstrzygnięte wewnętrzne konflikty, przed którymi daremnie szukają ucieczki w walce z »inaczej myślącymi«. Moja wiara nie jest niezachwiana – przeciwnie: stale się chwieje. Jednak nie wskutek rozdwojenia mojego serca czy klasycznych wątpliwości nowożytnego racjonalizmu. Chwieje nią cześć dla Tajemnicy, chwieje nią wstyd przed wielkimi słowami, bez których jednak nie mogę się obejść. Chwieje nią niechęć do formalizmu i chłodnego profesjonalizmu ludzi z zaciśniętym sercem i mózgiem, chwieje nią lęk przed niebezpieczeństwem ze strony »właścicieli prawdy«. Chwieje nią myśl o własnej słabości i niegodności w stosunku do tego, co do mnie przemówiło i czym zostałem obdarowany. Chwieje nią świadomość nieskończonej przepaści między niewysłowionością i niezmiernością Boga a ciasnotą mego serca i ograniczonością moich myśli i słów. Wątpienie, o którym myślę jako o »siostrze wiary«, nie jest »wątpieniem o Bogu«, o Jego »istnieniu«, dobroci, gotowości komunikowania i udzielenia siebie. To raczej świadomość problematyczności, niedostateczności, uwarunkowanego i ograniczonego charakteru wszelkiego ludzkiego postrzegania i wyrażania Rzeczywistości, która nas radykalnie przekracza. I obawa, byśmy nie przeoczyli owej przepaści, która oddziela nas od ukrytego Boga, byśmy – urzeczeni własną ograniczoną wizją religijną – z jednej strony nie uczynili sobie bożka, karykatury Boga, z własnej religii, a z drugiej zarozumiale nie potępili dróg religijnego poszukiwania, jakimi idą inni. Ale i światem chwieją przemiany. Może właśnie ten, kto nie zajął sztywnego stanowiska i pozwala, aby w nim pulsowały wszystkie drgania i wstrząsy epoki – a przy tym wciąż na nowo stara się szukać punktu równowagi – tak łatwo nie upadnie. [...]»¹ – oto osobiste *Credo* Tomáša Halíka, którego za sprawą najpierw poznańskiego, dominikańskiego Wydawnictwa *W drodze*², potem artykułów i wywiadów z autorem w „Tygodniku Powszechnym”, a teraz krakowskiego, jezuickiego Wydawnictwa WAM³, poznaje polski Czytelnik.

Tomáš Halík, syn historyka literatury, wydawcy dzieł braci Čapków, PhDr. Miroslava Halíka, urodzony 1 czerwca 1948 r. w Pradze, w latach 1966–1971 studiował socjologię i filozofię na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Karola (uczeń prof. Patočki), tytuł doktora filozofii uzyskał w 1972 r.; jesienią 1968 r. ukończył trymestr socjologii i filozofii religii na University of Wales w Bangorze (Wielka Brytania). W 1984 r. zyskał uprawnienia z psychologii klinicznej. Teologię studiował tajnie w Pradze (uczeń J. Zveřiny), a po 1989 r. podyplomowo (ze specjalizacją religioznawczą) na Papieskim Uniwersytecie Laterańskim w Rzymie, gdzie w 1992 r. uzyskał akademicki stopień licencjacki (nostryfikowany przez Ministerstwo Szkolnictwa Republiki Czeskiej jako „dr teologii”). Jesienią 1992 r. habilitował się w zakresie socjologii – na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Karola w Pradze; oraz teologii – na Papieskim Wydziale Teologicznym we Wrocławiu.

¹ *Sam dla siebie pytaniem*, http://www.halik.cz/jp/sam_dla.php. Zob. Tomáš Halík, *Co nie jest chwiejne, jest nietrwale. Labiryntem świata z wiarą i wątpliwościami*, tłum. J. Zychowicz, Kraków: WAM 2004. Podkreślenia moje – S.S.

² Tomáš Halík, *Wyzwoleni, jeszcze nie wolni*, Poznań, W drodze 1997; „Radziłem się dróg”, z Tomášem Halikiem rozmawia Jan Jandourek, tłum. A. Babuchowski i J. Babuchowski, Poznań, W drodze 2001.

³ Obok wymienionej w przypisie pierwszym pozycji, Wydawnictwo WAM wydało tomik okolicznościowych przemówień i kazań (Część pierwsza, druga w przygotowaniu) *Przemówić do Zacheusza* (tłum. A. Babuchowski, Kraków, WAM 2005).

wiu (dr hab. teologii). W 1997 r. został mianowany profesorem Uniwersytetu Karola w dziedzinie socjologii.

W latach 1972–1989 pracował w różnych zawodach cywilnych (zakładowy socjolog Chemo-projektu Praga 1972–1975, psycholog w Katedrze Psychologii Pracy Instytutu Ministerstwa Przemysłu 1975–1984, psychoterapeuta alkoholików i narkomanów w Klinice Antyalkoholowej Uniwersytetu Karola 1984–1990). Jako jeden z pierwszych zajmował się wpajaniem zasad psychologii społecznej, sensytywności i komunikacji społecznej w zarządzaniu i kierowaniu ludźmi; prowadził też w Instytucie Dokształcania Lekarzy i Farmaceutów wykłady dla lekarzy i studentów medycyny na temat komunikacji między lekarzem a pacjentem oraz filozoficznych, etycznych i psychologicznych aspektów medycyny i psychoterapii, publikował również specjalistyczne artykuły z tej dziedziny.

W okresie Praskiej Wiosny działał w opozycyjnym ruchu studenckim jako członek Akademickiej Rady Studentów Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Karola i uczestniczył w ekumenicznym ruchu chrześcijan (należał do członków-założycieli Ekumenicznego Ruchu Inteligencji i Studentów oraz Dzieła Odnowy Soborowej, organizacji zakazanych po sierpniu 1968 r.). Po czystkach politycznych na początku lat siedemdziesiątych XX w. władze komunistyczne wydały mu zakaz pracy na wyższych uczelniach oraz wyjazdu na Zachód, był ewidencjonowany i przesłuchiwany jako wróg ustroju. Nie jest i nigdy nie był członkiem żadnej partii politycznej.

21 października 1978 r. został tajnie wyświęcony w Erfurcie (NRD) przez tamtejszego biskupa Aufderbecka na księdza katolickiego. Do 1989 r. działał w nielegalnych strukturach Kościoła katolickiego, w latach osiemdziesiątych należał do najbliższych współpracowników kardynała Tomáška, był inicjatorem ekumenicznego programu duszpasterskiego „Dziesięciolecie Odnowy Duchowej Narodu”. Brał czynny udział w seminariach organizowanych w mieszkaniach prywatnych, zwłaszcza u Radima Palouša oraz Ivana Havla i Václava Havla, był członkiem praskiej grupy filozofów „Akademia”, publikował w samizdacie, uczestniczył w wydawaniu nielegalnych książek i czasopism filozoficznych i teologicznych.

Od 1 lutego 1990 r. do tej pory jest rektorem kościoła akademickiego Najświętszego Salwatora w Pradze; w swojej pracy duszpasterskiej z praskimi studentami zajmuje się również wspieraniem społeczno-kulturalnej działalności młodego pokolenia, wychowaniem do tolerancji i obywatelskiej odpowiedzialności chrześcijan (programy antynarkotykowe, przygotowanie do małżeństwa i życia rodzinnego, spotkania z przedstawicielami Romów oraz innych mniejszości etnicznych, kulturalnych i religijnych w Czechach itp.).

Po śmierci Josefa Zvěřiny został 8 grudnia 1990 r. prezydentem Czeskiej Akademii Chrześcijańskiej i w latach następnych ponownie wybierany był na tę funkcję. W tym właśnie czasie działalność CzACh rozszerzyła się na ponad 50 miast Republiki Czeskiej, zorganizowano setki wykładów, konferencji krajowych i zagranicznych, seminariów i kolokwiów, rozwinęła się działalność badawczo-edytorska, nawiązano współpracę naukową z wieloma krajowymi i zagranicznymi instytucjami akademickimi i kościelnymi.

W latach 1990–1993 był zastępcą sekretarza generalnego Konferencji Episkopatu Czechosłowacji i asystentem Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Karola na kierunku psychologii i socjologii. W 1990 r. współuczestniczył w Watykanie w przygotowaniach do pierwszej wizyty papieża w Czechach i w tym samym roku został mianowany przez Jana Pawła II na dwa lata konsultorem Papieskiej Rady do Dialogu z Niewierzącymi na okres dwóch lat.

Od 1993 r. wykłada w Instytucie Filozofii i Religioznawstwa na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Karola, a obecnie jest przewodniczącym Rady Religioznawstwa, kierunku, do którego reaktywowania na Uniwersytecie Karola walcie się przyczynił. Koncentruje się zwłaszcza na filozofii, psychologii i socjologii religii, historii mistyki, relacjach między religią a kulturą oraz roli religii w nowoczesnym społeczeństwie. Bierze udział w procesie kształcenia naukowego na studiach podyplomowych, w przewodach doktorskich i habilitacyjnych, także na innych uczelniach. Był inicjatorem międzynarodowego projektu badawczego Aufbruch, poświęconego religioznawstwu i roli Kościoła w społeczeństwach postkomunistycznych, uczestniczył też w pracach nad kilkoma innymi

krajowymi i międzynarodowymi programami naukowo-badawczymi. W latach 1991–93 ukończył praktyczny kurs zarządzania organizacjami, kierowania ludźmi oraz komunikacji medialnej w Austrii, Niemczech i Izraelu. W styczniu 2002 r. wziął udział w wyprawie na Antarktydę.

Opublikował przeszło 200 prac – książek, podręczników, artykułów popularnych i naukowych w kraju i za granicą. Jest członkiem krajowych i zagranicznych rad redakcyjnych czasopism naukowych oraz szeregu gremiów i towarzystw naukowych – np. Szwajcarskiego Towarzystwa Psychoterapeutycznego, Daseinsanalytische Gesellschaft, Europejskiego Stowarzyszenia Teologii Katolickiej, Towarzystwa Nauki i Sztuki z siedzibą w Waszyngtonie, Międzynarodowego Stowarzyszenia Psychologii Religii, został mianowany dożywotnim członkiem Görres Gesellschaft w Niemczech, honorowym członkiem Stowarzyszenia Prawa Kościelnego itp. Od 1994 r. jest członkiem Rady Naukowej Uniwersytetu Františka Palackiego w Olomuńcu, a od 1992 r. Naukowej Rady Centrum Studiów Teoretycznych Uniwersytetu Karola. W 1998 r. został wybrany, a następnie uroczystie mianowany członkiem Europejskiej Akademii Nauki i Sztuki.

Po 1989 r. wykładał gościnnie na wielu uniwersytetach i międzynarodowych konferencjach naukowych w Europie (w Rzymie, Londynie, Cambridge, Wiedniu, Monachium, Salzburgu, Grazu, San Sebastian, Palermo, Lublinie, Paryżu itd.), na ośmiu uniwersytetach w USA, w Indiach (w Madrasie i Bombaju), na Tajwanie i w Ameryce Łacińskiej (Chile i Argentynie). W letnim semestrze 1991 r. pracował gościnnie jako lektor Uniwersytetu w Salzburgu, w letnim trymestrze 1991 r. wykładał jako visiting professor w katedrze Międzynarodowych Studiów Politycznych Uniwersytetu w Pittsburgu, a w semestrze wiosennym 2000 na Nowojorskim Uniwersytecie w Pradze. W trymestrze jesiennym 2001 pracował jako *visiting professor* na Uniwersytecie w Oksfordzie, zaś jesienią 2003 na Uniwersytecie w Cambridge.

To bogate doświadczenie Tomáša Halíka oraz obecność w wielu ośrodkach naukowych dochodzi także do pełnego wyrazu na stronach najnowszej jego książki wydanej w języku polskim staraniem krakowskiego Wydawnictwa WAM. Książka zawiera przepracowane w dużej mierze teksty wykładów Tomáša Halíka wygłoszonych w Oksfordzie, Saarbrücken, Fryburgu, Cambridge, Mannheim, Akwizgranie, Strasburgu, Rohr, Warszawie, Lublinie, Rzymie, Berlinie, Paryżu, Moskwie, Wiedniu. Wykłady zostały pogrupowane w cztery bloki (rozdziały): I – *Europa: Dwa oblicza chrześcijaństwa* (s. 19–125); II – *Zrozumieć duszę Europy* (s. 127–181); III – *Od katolicyzmu do katolicyzmu* (s. 183–222); IV – *Nowy Areopag* (s. 223–293). W czasie, gdy autor wygłaszał swoje przesłania, Europejczycy bądź sposobili się do dyskusji, bądź właśnie uczestniczyli w dyskusji nad obecnością w preambule konstytucji Unii Europejskiej odwołania do Boga (*Invocatio Dei*). Autor nie mógł nie zaangażować się w tę debatę. Przepracowując swoje wystąpienia, możemy się domyślać, iż powodem wprowadzonych zmian i ponownych redakcji były toczone po wystąpieniach, wprost lub w kuluarach, dyskusje, do których prowokował swoich słuchaczy. Stąd w obecnej formie są one – jak powiada we wstępie, tłumacząc się jednocześnie czytelnikom z tytułu, który nadał swojej książce – „późnym przyczynkiem” do wspomnianej wyżej debaty. W opublikowanych wykładach idzie jednak o coś więcej, mianowicie o problem religijności i chrześcijańskości Europy, który jest znacznie głębszy, bardziej subtelny i skomplikowany, by sprowadzić go do samej debaty nt. wzmianki o Bogu w rzeczonyj konstytucji.

Autor jest rzecznikiem oryginalnie rozumianej laickości, które może początkowo budzić konsternację u polskiego czytelnika. Uważna lektura pasjonujących i mądrych tekstów Tomáša Halíka rozwiewa wiele początkowych wątpliwości, które wywołują otwartość i śmiałość autora. Tomáš Halík uważa, że „świeckość” i „chrześcijaństwo” są nie tylko historycznie ze sobą związane jako dwa oblicza Europy, ale przynależą do siebie jak dwie strony tej samej monety. „Jeśli laicki charakter współczesnej Europy – pisze (s. 11–12) – ma spełnić swój sens i deklarowany cel, czyli być przestrzenią duchowej wolności, to potrzebuje on wiary chrześcijańskiej jako swego komplementarnego składnika; w przeciwnym razie grozi mu niebezpieczeństwo, że przerodzi się w nietolerancyjną religię zastępczą. I na odwrót: swój wkład na rzecz Europy chrześcijaństwo najlepiej może rozwinąć wyłącznie w warunkach duchowej wolności i pluralizmu, a więc wtedy, gdy oprze się jakiej-

kolwiek pokusie triumfalizmu i klerikalnego zawężenia.” Innymi słowy, autorowi idzie o pełne objawienie się ludzi (katolicyści, nie – katolicyzmu), którzy czyniąc podstawowe doświadczenie ludzkie (doświadczenie, które nie dopuszcza arbitralnego dzielenia życia człowieka na sferę publiczną i prywatną) są w stanie – poprzez niestrudzone świadectwo czynów i słów, ukazać możliwość istnienia ludzkiej kultury, która z jednej strony – przewycięża ograniczenia, jakie stwarza laicyzm państwowy – etatyzm, z drugiej strony zaś – przewycięża pozornie mniej laicystyczną tendencję wielokulturowości.

Zauważmy, laicyzm państwowy w nowej wersji rodem z Oświecenia, bo z innym (w starej wersji totalitaryzmu komunistycznego) Tomáš Halík spotkał się jak mało kto ze średniego pokolenia intelektualistów, podkreśla aspekt uniwersalny ludzkiej tożsamości i aby to osiągnąć, absolutyzuje relację między obywatelem i państwem, jak to zostało sformułowane w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Aby zapewnić sobie skuteczność, w celu postawienia obywateli w odpowiednim dystansie wobec prawa, musi zepchnąć w obszar prywatności wszelką kulturową czy religijną przynależność, które wyszczególniają tożsamość różniącą się od innych. Z tej właśnie tendencji wywodzi się nowy etatyzm, w którym państwo zmierza do osiągnięcia wartości absolutnej, czyniąc siebie wierzytelnym źródłem praw obywatelskich. Równocześnie i obywatele redukują swoje stanowisko wewnątrz rzeczywistości, określając je wyłącznie za pomocą kategorii zaczerpniętych z praw wysuwanych przez państwo (demokratyczne). Gdy chodzi o wolność religijną, państwo jej nie neguje, jednakże oficjalne potwierdzenie jest bardzo formalne i schematyczne, w niewielkim stopniu związane z rzeczywistością społeczną, która się jej domaga i ją podtrzymuje. Faktem pozostaje to, że odrzucona została możliwość wymieniania Boga i odwołania się do korzeni chrześcijańskich w Preambule Konstytucji Europejskiej.

Wielokulturowość wywyższa różnice kulturowe i religijne, etniczne itp. Jako podstawę rzeczywistości kolektywnych, mieszczących się między jednostką a państwem, chcąc sprawić, by miały one wpływ na porządek prawny. Na pierwszy rzut oka przewycięża się abstrakcyjną koncepcję obywatela i pozostawia więcej przestrzeni dla poszczególnych tożsamości, włączając w nie także religie, lecz w tym przypadku najbardziej oczywistym ograniczeniem jest trudność stworzenia jedności wszystkich owych tożsamości, a zatem i niezdolności osiągnięcia wymiaru uniwersalnego. Trudno zaakceptować jakieś wspólne doświadczenie ludzkie, pozwalające zaoferować kryteria do porównywania między sobą różnych przejawów kulturowych bądź religijnych, umacniając w ten sposób pewien trudny do przewyciężenia relatywizm kulturowy i antropologiczny. Negatywne efekty tejże perspektywy widoczne są w pewnych nurtach polityki integracji pozytywnej Wspólnoty Europejskiej bądź w przesadnym podkreślaniu różnic kulturowych czy etnicznych nacjonalizmów w Europie.

Trzeba zaznaczyć, iż obie tendencje zawierają prawdziwe elementy doświadczenia podstawowego, ale obydwie okazują się niewystarczające. Po pierwsze, każdy człowiek jest jednostką niepowtarzalną, obdarzoną jako osoba absolutną godnością, równocześnie jest integralnym członkiem wspólnoty ludzkiej. Obydwa wymiary przyciągają się wzajemnie do pewnego rodzaju „dwoistej jedności”. Ponieważ wymiar publiczny jest konstytutywny w służbie osoby, zasada pomocniczości politycznej, ekonomicznej i społecznej jest decydująca do ograniczenia etatyzmu. Po drugie, kiedy obserwuje się konkretnego człowieka, to odsłania się pewien enigmatyczny wymiar przechodzący przez jego doświadczenie podstawowe: otwartość na nieskończony wymóg znaczenia i szczęścia, charakteryzujący każdy moment jego życia. Owo otwarcie prowadzi, za pośrednictwem drogi rozumu i wolności, do rozpoznania w doświadczeniu pewnego osobowego i transcendentnego TY, które nazywamy Bogiem. W ten sposób człowiek, jako ktoś obdarzony nieskończonym dynamizmem pragnienia i poszukiwania tego tajemniczego fundamentu, od którego zależy i który jest horyzontem umożliwiający jego życie. Żaden bowiem człowiek, a tym bardziej państwo, nie mogą rościć sobie prawa do bycia ostatecznym źródłem tego nieskończonego dynamizmu, ponieważ ani człowiek, ani państwo nie są Bogiem. Tymczasem rozpoznanie doświadczenia podstawowego

wego oferuje fundament prawdziwej laickości, ocalającej społeczeństwo w obliczu relatywizmu kulturowego bądź laicyzycznego etatyizmu.

Różne tradycje religijne, jak i koncepcje świeckie są zobowiązane do udzielenia odpowiedzi w obliczu najwyższego i uniwersalnego trybunału rozumu i ludzkiego doświadczenia. Jedynie społeczeństwa, które przyjmą ten punkt widzenia, będą mogły być uważane za prawdziwie laiczne oraz będą w stanie zapewnić swoim obywatelom kontekst kulturowy, bezpieczny wobec integryzmu religijnego i fundamentalizmu laicyzycznego oraz poprawne rozumienie i ocenę wartości różnych tradycji kulturowych i religijnych, w tym – samego chrześcijaństwa.

Tomáš Halík, w pierwszym wykładzie, prezentując tezę, iż „Europa dzisiejsza nie jest ani chrześcijańska, ani niereligijna. Jest w pewnym sensie chrześcijańska i w pewnym sensie religijna. Religią Europy nie jest dzisiaj chrześcijaństwo, a nasze europejskie chrześcijaństwo nie jest już religią” (22), zaprasza nas do trudnego dialogu i wciąga nas w wymagającą skupienia refleksję nad chrześcijaństwem, nad doświadczaniem obecności Boga w codzienności, unikającą pułapki integryzmu religijnego, wolnej od lęku przed fundamentalizmem laicyzycznym.

Witrynie WAM należy pogratulować wydania tak inspirującej pozycji „Tomasza z Pragi”, jak nazwie Tomáša Halíka arcybiskup Józef Życiński w *Słowie wstępnym*, nawiązując tym samym do sposobów określania uczonych i mędrców z wielkiej epoki średniowiecznych i renesansowych uniwersytetów: Uniwersytetu Praskiego i Uniwersytetu Krakowskiego, by wymienić bliskie sobie wtedy (i dzisiaj), zaprzyjaźnione ośrodki naukowe.

ks. Sławomir Szczyrba
Instytut Filozofii UKSW, Warszawa

SYMPOZJUM NAUKOWE SEKCJI DOGMATYCZNEJ TEOLOGÓW POLSKICH

Łomża, 19–21 IX 2005 r.

Sprawozdanie

19–21 września 2005 r. odbyło się w Łomży Ogólnopolskie Sympozjum naukowe Sekcji Dogmatycznej Teologów Polskich. Podobne sympozja w ostatnich latach odbyły się: w sanktuarium Maryjnym w Gietrzwałdzie k. Olsztyna (2002 r.), w Suwałkach (2003 r.), w Lublinie, połączone z innymi Sekcjami (2004 r.). Spotkaniu w Łomży przewodził temat: *Teologia i teologowie XX wieku. Krąg języka niemieckiego*.

W Sympozjum wzięło udział 71 teologów z różnych Wydziałów Teologicznych, Seminarium Duchownych i innych ośrodków akademickich z całej Polski.

Rozpoczęto spotkanie uroczystą mszą świętą w kaplicy seminaryjnej pod przewodnictwem biskupa łomżyńskiego Stanisława Stefanka. Po wspólnej Eucharystii uczestnicy Sympozjum udali się do auli, w której wysłuchali wstępnego referatu pt. *Wprowadzenie do teologii niemieckiego XX wieku*. Referat ten przygotowany przez księży profesorów Tomasza Węclawskiego i Eligiusza Piotrkowskiego, odczytał ks. dr Krzysztof Michalczak z Poznania. W referacie przedstawiono najpierw myśl teologiczną XIX w., aby potem przejść do XX w. Został zaakcentowany impuls Friedricha Schleiermachera w teologii zarówno ewangelickiej, jak i katolickiej XIX w. Ukazano następnie teologię ewangelicką: jej racjonalizm, liberalizm, a także szkołę religioznawczą XIX w., by przejść potem do przedstawienia rozwoju teologii ewangelickiej w pierwszej połowie XX stulecia. W teo-